

Nosił wilk razy kilka, poniosą i wilka.

Zwierzęta w paralelnych przysłowia- ch polskich i jidysz

Słowa kluczowe: przysłowia polskie, przysłowia jidysz, zwierzęta w przysłowia-
ch.

doi: <https://doi.org/10.31286/JP.00142>

Wprowadzenie

Folklor bywa nazywany zwierciadłem kultury, dzięki niemu można poznać swego rodzaju autodeskrypcję danego narodu (Dundes 2007: 55). Do przekazywanych ustnie, ale też spisanych tradycyjnych wierzeń, zwyczajów i historii danej społeczności należą także przysłowia, używane już w starożytnych Chinach czy w pismach wedyjskich Indii. W judeochrześcijańskim kręgu kulturowym bogatym źródłem paremii jest biblijna Księga Przysłów. Mądrość przysłów przez tysiące lat kierowała ludźmi na całym świecie, a dzięki swojej formie paremie są łatwe do zapamiętania i gotowe do natychmiastowego użycia w komunikacji ustnej lub pisemnej (Mieder 2004: XI).

Badania nad przysłowiami i wyrażeniami przysłowiovymi, a w szczególności paremiologia porównawcza, mogą dostarczyć interesujących obserwacji dotyczących wzajemnych wpływów językowych i kulturowych. Niektórzy socjolingwiści uważają (Obelkevich 1987: 43–50), że jednym z zadań badacza języka jest studiowanie języka mówionego poprzez jego charakterystyczne formy i rodzaje, w tym przysłowia. Postulat badania kultur poprzez charakterystyczne dla nich gatunki mowy jest wysuwany także przez lingwistów zajmujących się semantyką (Wierzbicka 1999: 228). Wydaje się, że szczególne znaczenie może mieć w tym kontekście paremiologia porównawcza (Taylor 1931: 43–44), która pomaga badać kontakty między narodami, ukazując między innymi, jakie poglądy ich przedstawiciele byli gotowi częściowo lub całkowicie przejąć bądź jakie paralelizmy wynikają z podobieństw otoczenia i stylu życia.

Jednocześnie mamy do czynienia z różnego rodzaju problemami związanymi z próbami ustalenia pochodzenia paremii. Istnieje na przykład obszerna grupa przysłów występujących w Biblii, które mogły być przysłowiami jeszcze przed spisaniem tekstu biblijnego; podobną sytuację obserwujemy w wypadku tzw. przysłów klasycznych, jak również przysłów „międzynarodowych”, których źródła trudno zlokalizować. Ale także w wypadku przysłów, które nie należą do żadnej z tych grup, często bardzo trudno jest ustalić, w którym języku były używane

* magdalena.sitarz@uj.edu.pl; ORCID: 0000-0003-2765-2538

wcześniej i jaką drogę przebyły. Dodatkową komplikacją jest to, że wielu autorów zbiorów przysłów było entuzjastami, samoukami, którzy nie dokumentowali źródeł przysłów umieszczanych w publikowanych przez siebie zbiorach. Ponadto najobszerniejsze zbiory przysłów powstały na przełomie XIX i XX wieku, a później ich zasoby były głównie powielane w związku z malejącą rangą takich badań. Próby wytłumaczenia tego stanu rzeczy można znaleźć na przykład w pracach Jamesa Obelkevicha (1987: 43) i Davida Crama (1986: 28), którzy twierdzą, że przysłowia są na ogół postrzegane jako domena osób niewykształconych, a członkowie kultur zachodnich starają się ich nie używać, ponieważ uznają je za atrybut społeczeństw zacofanych.

Moje badania nad przysłowiami sięgają lat dziewięćdziesiątych XX wieku, kiedy to zajęłam się widocznymi w języku i kulturze jidysz wpływami języka i kultury polskiej (zob. Sitarz 2000). Zdałam sobie wówczas sprawę z tego, że wprawdzie wzajemne wpływy językowe zostały już częściowo opisane (zob. m.in.: Weinreich 1980; Brzezina 1986; Geller 1994), lecz nie ma prac poświęconych przysłowiom, mimo że znakomici badacze języka jidysz Uriel Weinreich (1958: 29–30) i Max Weinreich (1980: 535–536) piszą o tym, że wśród Żydów były popularne nieżydowskie powiedzenia i przysłowia, natomiast ich własne mogły być równocześnie źródłem paremii słowiańskich.

Tutaj chciałabym zaprezentować paralelne przysłowia, w których zarówno w języku polskim, jak i w języku jidysz występują nazwy zwierząt. Od czasów starożytnych zwierzęta zajmują w tradycjach kultury szczególną pozycję jako obiekt podziwu lub pogardy, w efekcie odgrywając rolę wzorców pozytywnych lub negatywnych (Forti 2008: XI). Przy czym w różnych kręgach kulturowych paralelne doświadczenia i obserwacje mogą być związane z różnymi zwierzętami, co zależy także od środowiska geograficznego (Lauhakangas 2019: 583). Zarazem badania i publikacje naukowe na temat przysłów „zwierzęcych” są rzadkością i to pomimo że związane z nimi pole semantyczne wydaje się istotnym źródłem metafor używanych w paremiach (Krikmann 2001: 11). Dla naszego kręgu kulturowego z całą pewnością ogromną rolę odgrywa tu Biblia, a zwłaszcza Stary Testament, w którym zwierzęta są w wielu miejscach wspomniane¹, przy czym traktowane są one też jako źródło wiedzy: „Zapytaj zwierząt – pouczą. / I ptaki w powietrzu powiedzą. / Zapytaj Podziemia, wyjaśni; / pouczą cię i ryby w morzu” (Hi 12,7–8)².

Głównym celem mojej analizy jest udokumentowanie bliskości językowych obrazów świata, JOS (zob. m.in. Bartmiński (red.) 1999) obu wspólnot nie tylko w wypadku zbieżności przysłów zawierających nazwy zwierząt, ale również wtedy, gdy drobne, lecz znaczące rozbieżności wskazują na różnice kulturowe. Proponuję więc perspektywę etnolingwistyczną w aspekcie porównawczym.

Materiał zaczerpnęłam z dwóch podstawowych źródeł: opartej na *Księdze przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich* Samuela Adalberga (Adalberg (oprac.) 1889–1894) *Nowej księdze przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* wydanej pod redakcją Juliana Krzyżanowskiego (1969–1978), a także opublikowanych w Warszawie *Jüdische Sprichwörter und Redensarten* Ignacego Bernsteina (1908).

1 Więcej na temat zwierząt biblijnych zob. Forti 2008.

2 Tekst polski tego i kolejnych cytatów biblijnych w brzmieniu *Biblii Tysiąclecia* (2003).

Ignacy Bernstein (1836–1909), syn bankiera z Podola, zamieszkał w roku 1856 w Warszawie, gdzie należał do grona najbardziej znanych filantropów. Majątek umożliwił mu poświęcenie się studiom paremiologicznym, które miały dwa aspekty: skompletowanie liczącej prawie 6000 tomów biblioteki³ prac paremiologicznych oraz zbieranie i wydawanie drukiem przysłów jidysz – to ostatnie zwieńczone opublikowaniem w roku 1908 wspomnianych wyżej *Jüdische Sprichwörter und Redensarten* (Althaus 1969: IX–XXII; Lipska 1972: 60; Tatarowicz 1958: 289–294).

Samuel Adalberg (1867–1939) był historykiem, badaczem folkloru i wydawcą tekstów staropolskich. Urodził się w zasymilowanej rodzinie żydowskiej w Warszawie, studiował w Warszawie i na kilku innych uniwersytetach europejskich. Swoje badania nad przysłowiami rozpoczął w roku 1883, kiedy to po prostu notował każde znane sobie przysłowie. Potem postanowił przygotować zbiór wszystkich polskich przysłów i rozpoczął systematyczne kolekcjonowanie źródeł. Swoją listę uzupełnił o niespisane przysłowia ludowe. W pracy pomogła mu możliwość korzystania z biblioteki I. Bernsteina, której został kustoszem. Gotowy manuskrypt zbioru S. Adalberga obejmował początkowo sto tysięcy stron, przed wydaniem został uporządkowany i skrócony do trzydziestu tysięcy. W listopadzie 1939, na początku wojny, S. Adalberg popełnił samobójstwo (Smolarczyk 1972: 2; Krzyżanowski (red.) 1969–1978, t. 1: XXVIII–XXXI).

Juliana Krzyżanowskiego (1892–1976) nie trzeba przedstawiać – był jednym z najznakomitszych polskich filologów i badaczy folkloru. Opublikował wiele prac poświęconych literaturze polskiej, w tym także jej związkom z literaturą europejską; wydał ponadto zbiór przysłów *Mądrej głowie dość dwie słowie* (Krzyżanowski 1958–1960). *Nowa księga...* była wydawana pod jego redakcją od roku 1954; ostatni, czwarty tom został opublikowany w roku 1978, dwa lata po jego śmierci (Lam 1976: 2–4; Markiewicz 1976: 126–130; Wyka 1984: 527–528).

Jednym z problemów paremiologii jest brak powszechnie przyjętej definicji przysłowia, a nestor paremiologii Archer Taylor (1931: 3) twierdzi nawet, że zadanie to jest niewykonalne. Uważam jednak, że charakterystyka zaproponowana przez J. Krzyżanowskiego ((red.) 1969–1978, t. 1: VII–XI) znakomicie nadaje się do celów komparatystycznych. Według J. Krzyżanowskiego przysłowiom pod względem treści i formy przysługują następujące wyznaczniki: alegoryczny charakter, obrazowość, dydaktyczność, mała zmienność, a ponadto często międzynarodowa powszechność. Jako przysłowia paralelne traktuję z kolei takie, które charakteryzują się bardzo zbliżonym znaczeniem i obrazowaniem i mogą być użyte w takiej samej sytuacji.

W analizowanym korpusie znalazłam łącznie 351 par lub grup paralelnych przysłów polskich i jidysz dotyczących różnych sfer życia i dających się podzielić na kilka grup tematycznych, takich jak np.: Bóg i religia, rodzina, człowiek i jego natura lub jednostka i społeczeństwo⁴. Wśród tych przysłów znajduje się aż 49 paralelnych par (w nielicznych wypadkach grup), w których w obu językach występują nazwy zwierząt (zwykle tych samych, ale nie jest

3 W roku 1900 został wydany drukiem przygotowany przez samego Bernsteina katalog tej biblioteki (Bernstein 1900).

4 Klasyfikacja paremii to odrębny temat, także niosący ze sobą wiele problemów. Na ogół przysłowia i wyrażenia przysłowiowe są w zbiorach prezentowane w porządku alfabetycznym – według słowa, które można uznać za kluczowe. Ale istnieją też propozycje klasyfikacji tematycznych, które dla badań o ukierunkowaniu kulturoznawczym wydają się bardziej adekwatne (Roberts 1952; Kuusi 1972; Permyakov 1979; Lauhakangas 2001, 2014).

to regułą). W poniższym zestawieniu używam numeracji źródeł (gdzie K oznacza zbiór J. Krzyżanowskiego, a B zbiór I. Bernsteina; przysłowia jidysz transkrybuję z alfabetu hebrajskiego na łaćniński zgodnie z transkrypcją „literacką” polską zaproponowaną przez Ewę Geller i Monikę Polit ((red.) 2008: 13–14). Po przysłowiu jidyszowym podaję jego dosłowny przekład na język polski.

1. Lista paralelnych przysłów i wyrażeń przysłowiowych ze zbiorów Juliana Krzyżanowskiego i Ignacego Bernsteina

Gęś

1. U gęsi owsa nie kupuj (K, kupić 28).

Fun a gans kojft men nit ka huber [Od gęsi nie kupuje się owsa] (B, 733).

Gołąb

1. Pieczone gołąbki nie przyjdą same do gąbki (K, gołąb 10).

Gebrotene tojbn flign nit in mojl arajn [Pieczone gołębie nie wlatują do gęby] (B, 1693).

Jaskółka

1. Jedna jaskółka nie czyni lata (K, jaskółka 3).

Ejn szwalb ken ka zumer nit machn [Jedna jaskółka nie potrafi zrobić lata] (B, 3619).

Komar

1. Mały komar, a przecież guz po nim (K, komar 9).

A mik ken ojch wej tun [Komar też potrafi sprawić ból] (B, 2200).

A komar ken ojch bajsn [Komar też potrafi ugryźć] (B, 3116).

Koń

1. Nie żal spaść z dobrego konia (K, koń 69).

Fun a gut ferd iz choc kedaj aropcufaln [Z dobrego konia nawet opłaca się spaść] (B, 2964).

2. Kto nie ma konia, niech piechotą chodzi (K, koń 184).

Az me hot nit ka sus, muz men gejn cu fus [Jak się nie ma konia, trzeba iść piechotą] (B, 2610).

3. Nie poganiaj konia biczem, tylko owsem (workiem) (K, koń 219).

Szmajs dos ferd mit huber, nit mit der bajcz [Poganiaj konia owsem, nie biczem] (B, 2966).

4. Żony, brzytwy i koni nie pożyczaj (K, pożyczyć 23).

A wajb un a ferd borgt men nit awek [Kobiety i konia się nie pożyczają] (B, 1282).

Kot

1. Dwaj kotowie trudno się w jednym worze zgadzają (K, kot 12).

Cwej kec in ejn zak kenen ka szolem nit hobn [Dwa koty w jednym worku nie potrafią żyć w zgodzie] (B, 3163).

2. Głaszcz ty kotowi skórę, a on ogon wzgóre (K, kot 16).

Az men glet a kac, farrejst zi dem wejdl [Gdy się głaszczysz kota, to on zadziera ogon] (B, 3142).

3. Jadłby kot ryby, ale mu się nie chce nóg zmoczyć (K, kot 19).

A kac hot lib fisz, nor zi wil zich di fis nit ajnnecn [Kot lubi ryby, ale nie chce sobie zmoczyć łap] (B, 3154).

4. Kot się myje, będą goście (K, kot 43).

Sroka przyleciała, będą goście (K, sroka 11).

Az di kac weszt zich, weln zajn gest [Gdy kot się myje, będą goście] (B, 3141).

5. Rzuć, jak chcesz, kota, a on zawsze na nogi padnie (K, kot 89).

Warf di kac wi du wilst, blajpt zi alc sztejn af di fis [Rzuć kota, jak chcesz, zawsze zostanie, stojąc na nogach] (B, 3159).

6. W nocy wszystkie koty czarne (K, noc 18).

Ba nacht zenen ale ki (kac) szwarc [W nocy są wszystkie krowy (koty) czarne] (B, 2424).

Koza

1. Na pochyłe drzewo i kozy skaczą (K, drzewo 38).

Af a jungen bojm szpringen ale cign [Na młode drzewo skaczą wszystkie kozy] (B, 362).

Krowa

1. Jeden krowę za rogi trzyma, a drugi ją doi (K, krowa 17).

Ejner halt di ku ba di herner, un der anderer melkt zi [Jeden trzyma krowę za rogi, drugi ją doi] (B, 2213).

2. O jedno oko to i krowa ślepa (K, oko 78).

Afejn ojg iz nor di ku blind [Na jedno oko tylko krowa ślepa] (B, 43).

Kura

1. I ślepej kokoszy ziarno się nadarzy (K, kura 49).

A blind hindl gefint ojch amol a kerendl [Ślepa kurka także czasem znajduje ziarenko] (B, 1161).

2. Bóg i liche kurczęta karmi (K, Bóg 63).

Got szpajst afile dem worem in der erd [Bóg karmi nawet robaka w ziemi] (B, 695).

3. Jaje chce być mędrsze niż kokosz (K, jaje 9).

Di ejer wiln kliger zajn fun di hiner [Jaja chcą być mądrzejsze od kur] (B, 114).

Mucha

1. Czasem i mucha dokuczy (ukąsi) (K, mucha 4).

A floy ken ojch bajsn [Pchła też potrafi ugryźć] (B, 2926).

2. W zamkniętą gębę mucha nie wleci (K, gęba 127).

Az me macht dos mojl nit uf, flit ka flig nit arajn [Jak się nie otwiera gęby, żadna mucha nie wlatuje do środka] (B, 2191).

Mysz

1. I mysz kiedy się mąki obje, tedy się jej gorzka widzi (K, mysz 11).

Az di mojs iz zat, iz ir dos mel biter [Jak mysz jest syta, mąka jest jej gorzka] (B, 2187).

2. Myszy tańczują, gdy kota w domu nie czują (K, mysz 36).

Jak kota nie ma to myszy biegają (K, kot 23).

Az di kac gejt awek, hobn di majz michje [Gdy kot odchodzi, mają myszy używanie] (B, 3140).

Owca

1. Jedna owca parszywa całe stado zarazi (K, owca 5).

Ejn parsziwe szof macht ale szof parsziwe [Jedna parszywa owca czyni wszystkie owce parszywymi] (B, 3581).

2. Kiedy owce strzygą, na baranie skóra drży (K, owca 6).

Kiedy pieska biją, i lewek się boi (K, pies 118).

Az men szert di szof, citern di lemer [Gdy strzygą owce, drżą jagnięta] (B, 3580).

Paw

1. Pawie, pojrzyj na swe nogi, gdy roztoczysz ogon drogi (K, paw 3).

Az di pawe kukt af ire federn, kwelt zi – az zi kukt af ire fis, wejnt zi [Gdy paw patrzy na swoje pióra, raduje się – gdy patrzy na swoje nogi, płacze] (B, 2742).

Pies

1. Bitemu psu tylko kij ukazać (K, pies 10).

Far a geszlogenem hunt tor men ka sztekn nit wajzn [Bitemu psu nie wolno pokazywać kija] (B, 1153).

2. Daj psu chleba, a pies psem (K, pies 33).

Der hunt chapt a bejgl bam beker, der hunt blajpt a hunt, der beker blajpt a beker [Pies chwytą bułkę u piekarza, pies pozostaje psem, piekarz pozostaje piekarzem] (B, 1133).

3. Daj psu palec, zechce mu się ręki (K, pies 34).

Wajz dem hunt a finger, wil er di gance hant [Pokaż psu palec, chce całą rękę] (B, 1141).

4. Kto chce psa uderzyć, ten kij znajdzie (K, pies 122).

Az men wil a hunt a zec gebn, gefint men a sztekn [Gdy się chce uderzyć psa, znajduje się kij] (B, 1124).

5. Puść psa pod ławę, on skacze na ławę (K, pies 326).

Loz a hunt af der bank, szpringt er afn tisz [Wpuść psa na ławę, skacze na stół] (B, 1146).

6. Tanie mięso psi jadają (K, mięso 240).

Wolwl flejsz esn di hint [Tanie mięso jedzą psy] (B, 2937).

7. Ostatniego psy gryzą (K, ostatni 5).

Dem lectn bajsn di hint [Ostatniego gryzą psy] (B, 2075).

Ptak

1. Gdzie ptaki przelatują, tam po sobie piórka zostawują (K, ptak 6).

Afile az a fejele flit durch, lost es ojch a federl [Nawet gdy ptaszek przeleci, to też zostawi piórko] (B, 2885).

2. Znać ptaka po głosie (K, ptak 79, znać 29).

Znać ptaka po pierzu (K, ptak 80, znać 30).

Dem fojgl derkent men noch di federn [Ptaka poznaje się po piórach] (B, 2886).

Robak

1. I robak piśnie, gdy go kto przycisnie (K, robak 2).

Az me cetret a worem, krimt er zich ojch [Gdy się rozdepcze robaka, to też się wije] (B, 1273).

2. Każde jabłko ma robaka swego, co je gryzie (K, robak 5).

In a szejnem epl gefint men amol a worem [W pięknym jabłku znajdzie się czasem robak] (B, 2707).

3. Robak, gdy wlaź w chrzan, to mówił, że jest najśłodszy (K, robak 9).

Az der worem zict in chrejn, mejnt er, az es iz ka ziseres nito [Gdy robak siedzi w chrzanie, to myśli, że nie ma nic słodsze] (B, 1272).

4. Pierwsze śliwki – robaczywki (K, śliwka 5).

Die erszte floyjmen zenen weremik [Pierwsze śliwki są robaczywe] (B, 2929).

Ryba

1. Na bezrybiu i rak ryba (K, ryba 44).

B'mokem szeejn isz, iz a hering ojch a fisz [Na bezludziu śledź też jest rybą] (B, 1214).

In a magejfe iz a cig ojch a behejme [W czasie zarazy koza też jest bydlę] (B, 2141).

2. Na cudzym półmisku ryba ocenia się taniej grzyba (K, ryba 45).

Geszmak is der fisz, af jenems tisz [Smakuje ryba, na innego stole] (B, 2922).

3. Od głowy ryba cuchnie (K, ryba 58).

Fun wanen sztinkt der hecht? – funem kop [Od czego śmierdzi szczupak? – od głowy] (B, 1192).

Świnia

1. Daleko paś świnie od ogrodu (K, świnia 7).

Az me lozt a chazer in gortn arajn, ken men em azoj gich nit poter wern [Jak się wpuści świnie do ogrodu, nie da się jej tak szybko pozbyć] (B, 1530).

2. Nie bądź za dobry, bo cię świnie zjedzą (K, dobry 84).

Az men iz cu gut, cerajsn di hint [Jak się jest za dobrym, to rozszarpują psy] (B, 755).

Wilk

1. Jakbyś nie karmił wilka, on zawsze na las patrzy (K, wilk 55).

Hodowe a wolf wi lang, kukt er alc in wald arajn [Jakbyś długo nie hodował wilka, on zawsze w las patrzy] (B, 1242).

2. Nosił wilk razy kilka, poniosą i wilka (K, wilk 81).

Der wolf chapt azoj lang di cigelech, biz der ruech chapt em alejn [Wilk tak długo łapie kózki, aż jego samego licha porwie] (B, 1241).

3. Żyd i wilk na próżno się nie krzątają (K, Żyd 221).

A Jid un a wolf gejen nit arum lejdik [Żyd i wilk nie chodzą wkoło na próżno] (B, 1777).

Wół

1. Kto ma szczęście, temu i wół cielę urodzi (K, szczęście 30).

Jak szczęście dogrzeje i kapłon zapieje (K, kapłon 1).

Az dos mazl gejt, kelpit zich der oks [Jak szczęście sprzyja, cieli się wół] (B, 2222).

2. W kierunku analizy kontrastywnej

W powyższym zestawieniu uderza obecność par przysłów identycznie sformułowanych w obu językach i stwarzających wrażenie kalk językowych: Gęś, Jaskółka, Koń 3, Kot 4, Kot 5, Kot 6, Krowa 1, Pies 4, Pies 6, Pies 7, Wilk 3. Z tej grupy bardzo interesujący jest przykład ostatni – w zapisie J. Krzyżanowskiego: „Żyd i wilk na próżno się nie krzątają”. Ponieważ wilk to symbol żarłoczności i żądy mordy, postrach pasterzy, jednocześnie łączony z uciekinierami i banitami (Kopaliński 2006: 1429), w języku polskim przysłowie to miało wydźwięk negatywny (Grodzka 2001: 42); trudno wyobrazić sobie, żeby paralelne przysłowie w języku jidysz było w społeczeństwie żydowskim jakimś rodzajem negatywnej autoprezentacji. Przypuszczalnie można by pójść w tym kontekście w kierunku biblijnego opisu autorstwa proroka Izajasza, w którym w świecie idealnym po nadejściu Mesjasza wilk nie jest już budzącym przerażenie zwierzęciem: „Wtedy wilk zamieszka wraz z barankiem, / pantera z kozłkiem razem leżeć będą, / cielę i lew paść się będą społem / i mały chłopiec będzie je poganiał” (Iz 11,6); wymiar eschatologiczny ma też inny, podobny cytat z tej samej księgi biblijnej: „Wilk i baranek paść się będą razem; / lew też będzie jadał słomę jak wół; / a wąż będzie miał proch ziemi jako pokarm” (Iz 64,25). Bardziej adekwatne wydaje się jednak nawiązanie do błogosławieństwa Jakuba dla jego synów w Księdze Rodzaju: „Beniamin – wilk drapieżny, / co rano rozrywa zdobycz, / a wieczorem rozdziela łupy” (Rdz 49, 27), natomiast w większości innych miejsc wilk jest w Starym Testamencie postrzegany raczej negatywnie (Jr 5, 6; Ez 22, 27; So 3,3). W Nowym Testamencie pojawiają się właściwie jedynie negatywne konotacje (Mt 7, 15; Mt 10, 16; Łk 10, 2).

Większość znalezionych par lub grup wykazuje niewielkie różnice w sformułowaniach przy dokładnie tym samym znaczeniu ogólnym. Tu skupimy się na przykładach wykazujących choćby drobne, a jednak wyraźne różnice kulturowe. Należy do nich przede wszystkim Koń 4, u J. Krzyżanowskiego: „Żony, brzytwy i koni nie pożyczaj”, gdzie w odpowiedniku jidyszowym brak jest brzytwy – z całą pewnością dlatego, że wierzący mężczyźni żydowscy przestrzegają biblijnego zakazu golenia się: „Nie będziecie obcinać w kółko włosów na głowie. Nie będziesz golił włosów po bokach brody” (Kpł 19, 27).

Ze zwyczajami, a także zakazami żywieniowymi związana jest różnica w grupie Ryba 1, po polsku czytamy: „Na bezrybiu i rak ryba”, podczas gdy w jidysz mamy dwa przysłowia: w pierwszym jest mowa o tym, że na bezludziu i śledź jest rybą, a w drugim, że podczas zarazy i koza jest bydłem. W tym kontekście należy przypomnieć, że śledź był rybą wręcz stereotypowo goszczącą na stołach żydowskich, natomiast rak należy do pokarmów niekoszernych – dozwolone zwierzęta wodne muszą mieć płetwy i łuski⁵. Koza, należąca do zwierząt parzystokopytnych i zarazem przeżuwających, jest wprawdzie koszerna⁶, ale jej mięso ma dość ostry, nieprzyjemny zapach. Warto tu też zwrócić uwagę, że Arvo Krikmann (2001: 41) pisze o istnieniu paremii, gdzie konkretne zwierzę jest wykluczone z grupy, jako jeden z przykładów

5 „Będziecie jedli następujące istoty wodne: wszystkie istoty wodne, w morzach i rzekach, które mają płetwy i łuski, będziecie jedli. Ale każda istota wodna, która nie ma płetw albo łusek w morzach i rzekach spośród wszystkiego, co się roi w wodzie, i spośród wszystkich zwierząt wodnych, będzie dla was obrzydliwością” (Kpł 11, 9–10).

6 „Tak mówcie do Izraelitów: Oto zwierzęta, które będziecie jeść spośród wszystkich zwierząt, które są na ziemi: Będziecie jedli każde zwierzę czworonożne, które ma rozdzielone kopyta, to jest racice, i które przeżuwa” (Kpł 11, 2–3).

wymieniając właśnie kozę, która w takich wypadkach nie jest bydlęciem. W biblijnej Księdze Przysłów jest z kolei mowa o tym, że „dość mleka koziego, byś siebie utrzymał, / <utrzymał swój dom> / i wyżywił swoje służące” (Prz 27, 27). W parze Ryba 3 u J. Krzyżanowskiego pojawia się ryba, która cuchnie od głowy, i jest to metafora znana w wielu językach. W przysłowiu jidyszowym wymieniony jest szczupak, który był od dawna pożądanym przysmakiem ze względu na delikatne i smaczne mięso. Tu wybór szlachetnej ryby dodatkowo podkreśla znaczenie przysłowia mówiącego o tym, że zepsucie idzie „od góry”, od rządzących. W kontekście zakazanego mięsa interesujące są dwie pary przysłów, w których w języku polskim występuje świnia. W parze Świnia 1: „Daleko paś świnie od ogrodu” to nieczyste⁷ zwierzę pojawia się też w tekście jidyszowym, który jednak jest lekko zmieniony: jeżeli wpuści się świnie do ogrodu, nie da się jej tak łatwo pozbyć – tu widać brak aktywności człowieka, nie „pasie” on świń. Natomiast w parze Świnia 2: „Nie bądź za dobry, bo cię świnie zjedzą” u I. Bernsteina świnie są zastąpione psami, które rozszarpują zbyt dobrego człowieka.

W innej parze, Kura 2, u J. Krzyżanowskiego czytamy: „Bóg i liche kurczęta karmi”, podczas gdy u I. Bernsteina jest mowa o tym, że Bóg karmi nawet robaka w ziemi – widać, że przysłowie jidyszowe jest tu „mocniejsze”, a wyrażona w nim wiara w Bożą troskliwość o wszystkie stworzenia – większa. Przy czym Bóg troszczy się tu nawet o zwierzęta nieczyste: „Wszelkie małe zwierzęta, które pełzają po ziemi, są obrzydliwością – nie wolno ich jeść!” (Kpł 11, 41), które wymieniane są w Biblii na ogół w kontekście negatywnym: „Niektórzy nie posłuchali Mojżesza i pozostawili trochę na następne rano. Jednak tworzyły się robaki i nastąpiło gnicie. I rozgniewał się na nich Mojżesz” (Wj 16, 20) czy też „Ciało moje okryte robactwem, strupami, / skóra rozchodzi się i pęka” (Hi 7, 5). Różnica w intensywności obrazu jest też w parze Pies 5, polskie przysłowie mówi: „Puść psa pod ławę, on skacze na ławę”, podczas gdy w przysłowiu jidysz pies wpuszczony na ławę skacze na stół. Natomiast w grupie Wół 1 mamy do czynienia z dwoma przysłowiami polskimi: „Kto ma szczęście, temu i wół cielę urodzi” oraz „Jak szczęście dogrzeje i kapłon zapieje”, przy czym odpowiednik jidyszowy ma u I. Bernsteina tylko pierwsze z nich, które wyraźniej pokazuje wagę posiadania szczęścia.

Innego rodzaju drobną różnicę w znaczeniu można zaobserwować w grupie Owca 2, tu u J. Krzyżanowskiego mamy dwie możliwości: „Kiedy owce strzygą, na baranie skóra drży” oraz „Kiedy pieska biją, i lewek się boi”, natomiast u I. Bernsteina znajduje się jedynie przykład związany z życiem wiejskim mówiący o tym, że gdy się strzyże owce, drżą jagnięta. Po polsku oba przysłowia mówią o tym, że gdy ktoś słabszy pada ofiarą, ci mocniejsi też się zaczynają bać; w jidysz chodzi raczej o to, że jeżeli coś się złego dzieje starszym, to młodszy obawiają się, że na nich też przyjdzie kolej.

Jest też kilka par lub grup przysłów, gdzie w tekście polskim i jidyszowym pojawiają się inne zwierzęta lub ich atrybuty: Kot 4, gdzie w przysłowiach u J. Krzyżanowskiego mamy dwa, w jednym jest mowa o kocie, w drugim o sroce, a u I. Bernsteina jest tylko kot, Kot 6, gdzie u I. Bernsteina podana jest alternatywnie krowa, lub Ptak 2 – tu po polsku mamy parę paralelnych przysłów: „Znać ptaka po głosie” oraz „Znać ptaka po pierzu”, podczas gdy w jidysz

7 „[W]ieprz, ponieważ ma rozdzielone kopyto, ale nie przeżuwa – będzie dla was nieczysty” (Kpł 11, 7). Świnia pojawia się także w Nowym Testamencie, tu też w negatywnym kontekście (Mk 5, 1–16; 2 P 2, 22).

ptaka poznaje się po piórach, czy też Mucha 1 – w polskim przysłowiu występuje mucha, u I. Bernsteina pchła, ale znaczenie jest praktycznie to samo – nawet coś małego i słabego może uprzykrzyć życie, choć w wypadku pchły brak elementu zaskoczenia.

Znalezione paralelne przykłady w języku polskim i jidysz reprezentują w dużej mierze zwierzęta najczęściej spotykane w paremiach w ogóle. Według danych zebranych w badaniach A. Krikmanna (2001: 12) są to w kolejności: pies, koń, krowa/wół, kura/kogut, wilk, świnia, kot, owca/baran, ryby, osioł/muł, ptak, koza, mysz – te trzynaście zwierząt stanowi około $\frac{2}{3}$ wszystkich przysłów i wyrażeń przysłowiowych zawierających nazwy zwierząt. Z pozostałych zwierząt, które występują w paralelnych przysłowiaach polskich i jidysz, A. Krikmann (2001: 12) wymienia w swojej pracy także węża (z zaznaczeniem, że w niektórych językach nie jest odróżniany od robaka) na 15. miejscu, muchę na 22. miejscu oraz gęś na pozycji 24.

Zbiór I. Bernsteina nie jest jedynym źródłem, w którym można znaleźć zestawienia przysłów jidysz; inną tego typu, bardzo obszerną, tysiącstronicową pozycją jest słownik tematyczny Nahuma Stuczkowa (1950), który zawiera wyrazy, frazeologizmy i przysłowia jidyszowe ułożone w grupy tematyczne na wzór powstałego w roku 1805 anglojęzycznego teaurusu Petera Marka Rogeta. N. Stuczkwow (1950: XXVII) podaje w bibliografii zbiór I. Bernsteina jako jedno ze źródeł, nic więc dziwnego, że znaleźć można tu praktycznie wszystkie omówione wyżej przykłady⁸. Co jednak interesujące, N. Stuczkwow (1950: 34) wymienia też inne przysłowia mające swój odpowiednik w języku polskim, jak np.: *Az men kumt cu kroen, darf men kroken wi zej* [Gdy się wejdzie do wron, trzeba krakać jak one] lub *A geszonkenem ferd kukt men nit in di cejn* [Darowanemu koniowi nie zagłada się w zęby] (s. 489), a nawet – zapisane alfabetem hebrajskim – „Jak niema riba, to i rak riba” (s. 377), przy czym ten ostatni przykład wyraźnie wskazuje na kierunek transferu kulturowego. Zbadanie całości tego niezwykle interesującego dodatkowego materiału pozostaje jednym z postulatów badawczych.

W paremiach zawierających nazwy zwierząt można też zauważyć obecne w przysłowiaach jidysz słowiańskie (przede wszystkim polskie) wpływy językowe. W powstałym pod wpływem dialektów niemieckich ponad tysiąc lat temu na terenach dzisiejszej Nadrenii języku jidysz zaczęły się od średniowiecza pojawiać wpływy słowiańskie, na początku głównie polskie, potem także rosyjskie. Łączyło się to z emigracją Żydów aszkenazyjskich na wschód; uciekając przed prześladowaniami, przybywali w XIV i XV wieku masowo do Polski, Litwy i częściowo do Czech, potem zaczęli osiedlać się także na ziemiach rosyjskich, przy czym możliwości te ograniczał ukaz carycy Katarzyny II z końca XVIII wieku, wyznaczający tzw. strefę osiedlenia obejmującą zachodnie rubieże Cesarstwa Rosyjskiego. W Europie Środkowo-Wschodniej do opartego na średniowysokoniemieckim, lecz zapisywanego alfabetem hebrajskim, języka przeniknęło wiele nowych słów, na ogół tych związanych z nowym otoczeniem (np. nazwy roślin i zwierząt oraz narzędzi); można też zaobserwować wpływy w zakresie morfologii i składni.

8 Gęś – Stuczkwow 1950: 502, Gołąb – 436, Jaskółka – 486, Komar – 400, Koń – 117, 238, 377, 651, Kot – 453, 575, 617, 629, Koza – 614, Krowa – 536, 575, Kura – 517, 702, Mucha – 400, Mysz – 238, 465, 572, Owca – 522, Paw – 575, 594, Pies – 27, 203, 540, 620, 663, 670, 686, 700, Ptak – 291, Robak – 25, 78, 229, 551, 574, Ryba – 229, 377, 468, 629, Świnia – 615, 657, Wilk – 166, 431, 662, 671, Wół – 517.

W cytowanych przykładach znajduje się siedem zapożyczeń leksykalnych:

A k o m a r [komar] *ken ojch bajsn* (Komar); *Fun a gut ferd iz ch o c* [choć] *kedaj aropcufaln* (Koń 1); *Ejn parsziwe* [parszywa] *szof macht ale szof p a r s z i w e* (Owca 1); *Az di p a w e* [paw] *kukt af ire federn, kwelt zi – az zi kukt af ire fis, wejnt zi* (Paw); *Der hunt ch a p t* [chapie] *a bejgl bam beker, der hunt blajpt a hunt, der beker blajpt a beker* (Pies 2); *Az der worem zict in ch r e j n* [chrzan], *mejnt er, az es iz ka ziseres nito* (Robak 3); *H o d o w e* [hoduj] *a wolf wi lang, kukt er alc in wald arajn* (Wilk 1).

Także w zakresie składni widać w znalezionych przykładach jidyszowych kolejne wpływy. Należą do nich: użycie podwójnego przeczenia:

Fun a gans kojft men nit ka huber (Gęś); *Ejn szwalb ken ka zumer nit machn* (Jaskółka); *Az me hot nit ka sus, muz men gejn cu fus* (Koń 2); *Cwej kec in ejn zak kenen ka szolem nit hobn* (Kot 1); *Az me macht dos mojł nit uf, flit ka flig nit arajn* (Mucha 2); *Far a geszlogenem hunt tor men ka sztekn nit wajzn* (Pies 1); *Az der worem zict in chrejn, mejnt er, az es iz ka ziseres nito* (Robak 3),

a także uproszczony szyk zdania (brak charakterystycznej dla języka niemieckiego klamry czasownikowej – czasownik w formie bezokolicznikowej nie stoi na końcu zdania):

Az me hot nit ka sus, muz men gejn cu fus (Koń 2); *Az di kac weszt zich, weln z a j n gest* (Kot 4); *Warf di kac wi du wilst, blajpt zi alc s z t e j n af di fis* (Kot 5)

oraz użycie *fun* [od] w porównaniach:

Di ejer wiln kliger zajn fu n di hiner (Kura 3).

Konkluzje

W znalezionych przykładach mamy na ogół do czynienia ze zwierzętami będącymi częścią życia przede wszystkim wiejskiego, co zdaje się potwierdzać stereotyp, że przysłowia to domena zwłaszcza ludzi mniej wykształconych, prostych. Jednocześnie praktycznie wszystkie pojawiające się w przykładach zwierzęta należą do tych najczęściej występujących w paremiach na świecie.

Zastanawiająca jest przy tym tak olbrzymia ilość przysłów identycznych, nawet w konkretnych sformułowaniach. Może to oczywiście świadczyć o tym, że są to przysłowia „międzynarodowe” – da się to łatwo zaobserwować, szukając paralelnych przysłów w innych językach⁹. Ale też to, że pojawia się ich tak wiele w różnych obszarach języka i życia, wskazuje na wspólnotę

9 Na przykład w zbiorach J. Krzyżanowskiego i I. Bernsteina na w sumie 351 par lub grup paralelnych przysłów zaledwie 75 nie posiada odpowiednika niemieckiego w zbiorze Karla Friedricha Wandera (1863–1880) – zob. Sitarz 2000: 121.

kulturową, zakotwiczoną zarówno w Starym Testamencie, jak i z całą pewnością jednocześnie w przestrzeni kulturowo-geograficznej, którą Polacy dzielili z Żydami od średniowiecza.

W przyszłości – oprócz prezentacji w kontekście kulturowym paralelnych paremii należących do innych aspektów tematycznych – można też podjąć temat kierunków transferu kulturowego w obszarze paremii, być może z pomocą metod korpusowych.

Źródła

Bernstein I. 1908: *Jüdische Sprichwörter und Redensarten*, J. Kaufmann, Warszawa.

Krzyżanowski J. (red.) 1969–1978: *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. 1–4, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

Bibliografia

Adalberg S. (oprac.) 1889–1894: *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*, z zapomogi Kasy Pomocy dla Osób Pracujących na Polu Naukowym im. d-ra J. Mianowskiego, Warszawa.

Althaus H.P. 1969: [Einführung], [w:] I. Bernstein, *Jüdische Sprichwörter und Redensarten. Im Anhang Erotica und Rustica. Mit einer Einführung und Bibliographie von Hans Peter Althaus*, Georg Olms, Hildesheim, s. IX–XXII.

Bartmiński J. (red.) 1999: *Językowy obraz świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.

Bernstein I. 1900: *Katalog dzieł treści przysłowiowej, składających bibliotekę Ignacego Bernsteina*, Drukarnia W. Drugulina, Warszawa.

Biblia Tysiąclecia, Pismo Święte Starego i Nowego testamentu, Pallotinum, Poznań 2003 (online: <https://biblia.deon.pl/>).

Brzezina M. 1986: *Polszczyzna Żydów*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Kraków.

Cram D. 1986: *Argumentum ad lunam: On the Folk Fallacy and the nature of the Proverb*, „Proverbium”, vol. 3, s. 9–31.

Dundes A. 2007: *Folklore as a Mirror of Culture*, [w:] S.J. Bronner (red.), *The Meaning of Folklore. The Analytical Essays of Alan Dundes*, Utah State University Press, Logan, Utah, s. 53–66.

Forti T.L. 2008: *Animal Imagery in the Book of Proverbs*, Brill, Leiden–Boston.

Geller E. 1994: *Jidysz język żydów polskich*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Geller E., Polit M. (red.) 2008: *Jidyszland – polskie przestrzenie*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Grodzka S. 2001: *Stereotyp Żyda i Cygana w przysłowiaach polskich*, „Prace Językoznawcze”, nr 3, s. 39–46.

Kopaliński W. 2006: *Słownik mitów i tradycji kultury*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa.

Krikmann A. 2001: *Proverbs on Animal Identity: Typological Memoirs*, „Folklore”, vol. 17, s. 7–84.

Krzyżanowski J. 1958–1960: *Mądrzej głowie dość dwie słowie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

Kuusi M. 1972: *Towards an International Type-System of Proverbs*, Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.

Lam A. 1976: *Julian Krzyżanowski 1892–1976*, „Przegląd Humanistyczny”, nr 8(131), s. 2–4.

Lauhakangas O. 2001: *The Matti Kuusi International Type System of Proverbs*, Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.

Lauhakangas O. 2014: *Categorization of Proverbs*, [w:] H. Hrisztova-Gotthardt, M.A. Varga (red.), *Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies*, De Gruyter Open, Warszawa–Berlin, s. 49–67.

Lauhakangas O. 2019: *The Functions of Animal Metaphors in Proverbs*, [w:] R. Soares, O. Lauhakangas (red.), *12th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs, ACTAS ICP 18 Proceedings, AIP–IAP, Tavira*, s. 582–594.

Lipska H. 1972: *Bernstein Ignacy*, [w:] I. Treichel (red.), *Słownik Pracowników Książki Polskiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Łódź, s. 60.

Markiewicz H. 1976: *Julian Krzyżanowski 1892–1976*, „Nauka Polska”, nr 11, s. 126–130.

Mieder W. 2004: *Proverbs. A Handbook*, Greenwood Press, Westport, Connecticut–London.

Obelkevich J. 1987: *Proverbs and Social History*, [w:] P. Burke, R. Porter (red.), *The Social History of Language*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 43–72.

Permyakov G.L. 1979: *Poslovice i pogovorki narodov vostoka*, Nauka, Moskwa.

- Roberts W. 1952: *The Proverb*, [w:] T.A. Sebeok (red.), *Studies in Cheremis Folklore*, Indiana University, Bloomington, s. 118–169.
- Sitarz M. 2000: *Yiddish and Polish Proverbs. Contrastive Analysis Against Cultural Background*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- Smolarczyk T. 1972: *Adalberg, Samuel*, [w:] I. Treichel (red.), *Słownik Pracowników Książki Polskiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, Łódź, s. 2.
- Stuczko N. 1950: *Der ojcer fun der jidiszer szprach*, Jidiszer wisszaflecher institut – Jiwo, Nju-Jork.
- Tatarowicz K. 1958: *Depozyt Ignacego Bernsteina w Bibliotece Jagiellońskiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 16, Historia, z. 3, s. 289–294.
- Taylor A. 1931: *The Proverb*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Wander K.F. 1863–1880: *Deutsches Sprichwörter-Lexikon*, F.A. Brockhaus, Leipzig.
- Weinreich M. 1980: *History of the Yiddish Language*, The University of Chicago Press, Chicago–London.
- Weinreich U. 1958: *Yiddish and Colonial German in Eastern Europe: The Differential Impact of Slavic*, Mouton, The Hague.
- Wierzbicka A. 1999: *Język, umysł, kultura*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Wyka K. 1984: *Julian Krzyżanowski*, [w:] C. Hernas (red.), *Literatura Polska. Przewodnik encyklopedyczny*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984, s. 527–528.

Summary

***Nosił wilk razy kilka, poniosą i wilka* [literally: ‘the wolf carried a few times, the wolf will be carried too’]. Animals in equivalent Polish and Yiddish Proverbs**

Keywords: Polish proverbs, Yiddish proverbs, animals in proverbs.

The text presents parallel Polish and Yiddish proverbs which refer to animals. Since ancient times, animals have occupied a special position in the traditions of culture as objects of admiration or contempt, and in effect acting as positive or negative role models. However, in different cultural circles, parallel experiences and observations may be associated with different animals. A large number of identical Polish and Yiddish proverbs testifies to a shared way of life, anchored both in the Old Testament and in the cultural and geographical space, in which Poles and Jews participated since the Middle Ages.